

LATINSKI ROKOPISNI MISAL

Smolik Marijan

Oddano: 07.11.2003 – Sprejeto: 27.11.2003

Izvirni znanstveni članek
UDK 091(71 Toronto)

Izvleček

Avtor v prispevku opisuje poreklo in vsebino latinskega rokopisnega misala z zdajšnjo oznako Bergendal MS 40, ki je del zbirke rokopisov in inkunabul *Bergendal Collection of manuscripts and incunables* v Torontu. Rokopis so kot mašno knjigo nekoč uporabljali duhovniki v cerkvi sv. Danijela v Zalogu. Avtor opozarja, da v analiziranem misalu niso prepisana besedila za vse dneve, ki so sicer v popolnih misalih, zaradi česar domneva, da kupci tega misala za župnijo Slavina (zdaj Postojna) niso kupili misala, ki je bil slučajno na prodaj, ampak so dali prepisati tiste dele, ki bi jih utegnili uporabljati v omenjeni cerkvi.

Ključne besede: rokopisi, misali, srednjeveški kodeksi

Original scientific article
UDC 091(71 Toronto)

Abstract

The paper describes the origins and content of the latin manuscript missal marked Bergendal MS 40, which is part of the *Bergendal Collection of manuscripts and incunables* in Toronto. This manuscript had once been used as a missal by the priests in the Church of St. Daniel in Zalog. The author points to the fact that the analysed missal lacks the texts which are otherwise included in complete missals. On these grounds, he assumes that the buyers of the missal for the Slavina (today Postojna) parsonage did not buy the missal, which had been available, but had had only parts of it copied, the parts they presumed to be used and of use in the local church.

Key words: manuscripts, missals, medieval codices

Uvod

Rokopisni misal z zdajšnjo oznako Bergendal MS 40 je prišel v evidenco kot del slovenske kulturne dediščine leta 1982. Takrat je bil opisan v prodajnem katalogu dražbene hiše Sotheby v Londonu, dražba pa je bila napovedana za 7. september tega leta. Iz članka Alje Košak v Delu 10. decembra 1982 povzemam, da je bil dotlej v lasti »anonimne gospe«. Izklicna cena je bila določena na 1000 in 1500 angleških funtov. Za nakup se je potegovala tudi Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, ker je bilo v katalogu navedeno, da je bil rokopis kupljen leta 1481 za cerkev sv. Danijela v Zalogu župnije Slavina (zdaj Postojne). NUK je pooblastila londonskega predstavnika Ljubljanske banke Antona Macuha, ki pa je na voljo imel samo 2000 funtov, zato ni mogel iti »do konca« dražbe. Za 2600 funtov je kupil rokopis nek antikvariat iz Connecticuta v ZDA, kupnini pa je treba prišteti še 10 % provizije in prometni davek na to provizijo. Rokopis je bil takrat za Slovenijo izgubljen, naši ameriški prijatelji pa so ga iskali še naprej.

Raziskovalec srednjeveške ruske zgodovine, slovenski redovnik p. dr. Martin Dimnik, ki deluje v Papeškem institutu za srednjeveške študije v Torontu v Kanadi (Pontifical Institute of Mediaeval Studies) je ugotovil, da ga je februarja 1983 od ameriškega kupca Lawrence Witten (Southport, Connecticut) kupil Dimnikov znanec Dr. Pope in ga uvrstil v svojo zbirko rokopisov in inkunabul Bergendal Collection of manuscripts and incunables v Torontu, kjer je dobil oznako MS 40. Novi lastnik je dr. Dimniku dovolil, da ga je fotografiral, zato so barvni diapozitivi celotnega rokopisa zdaj v rokopisnem oddelku NUK-a (Fototeka št. 335), kjer so dostopni za študij. Angleški opis rokopisa iz zbirke Bergendal mi je tudi preskrbel dr. Dimnik. Na pobudo Janka Boštjančiča iz Slavine, v sodelovanju z Jedert Vodopivec iz Arhiva Republike Slovenije in na stroške Kulturnega društva Slavina, so bile iz diapozitivov narejene povečave na papirju, ki so omogočile naslednjo predstavitev, kateri bo morala kdaj slediti tudi podrobna študija.

Kodikološki opis

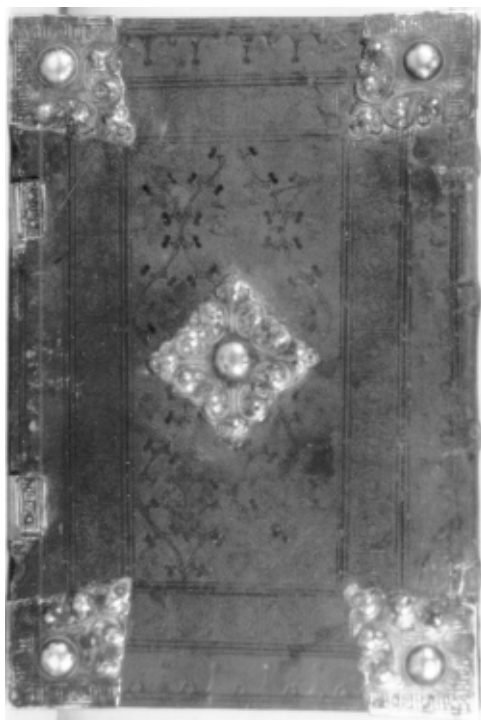
Rokopis vsebuje 78 pergamentnih listov (folijev) velikosti 293 x 202 mm (sedanji format A 4).

Pisno polje je veliko 195 x 140 mm, vse besedilo je pisano v gotici v dveh stolpcih velikosti 195 x 65 mm tako, da je v vsakem stolpcu 25 vrstic, razen mašnega kanona na folijih 25-30, ki je pisan v dolgih vrsticah čez celo stran velikosti 190 x 140 mm, na vsaki strani pa je samo 16 vrstic, ker je pisava tega besedila večja. Foliji so večinoma še oštevilčeni z rdečilom in rimskimi številkami. V

tem popisu jih označujemo s »f« in arabsko številko; sprednjo stran z »r«, hrbtno pa z »v«, levi stolpec z »a«, desnega pa z »b«.

Po opisu iz Kanade manjka kodeksu 10 listov in sicer med koncem koledarja na f. 24 in začetkom kanona na f. 25 (vendar prav ta lista nista izvirno oštevilčena). O drugačni možnosti bo v nadaljevanju.

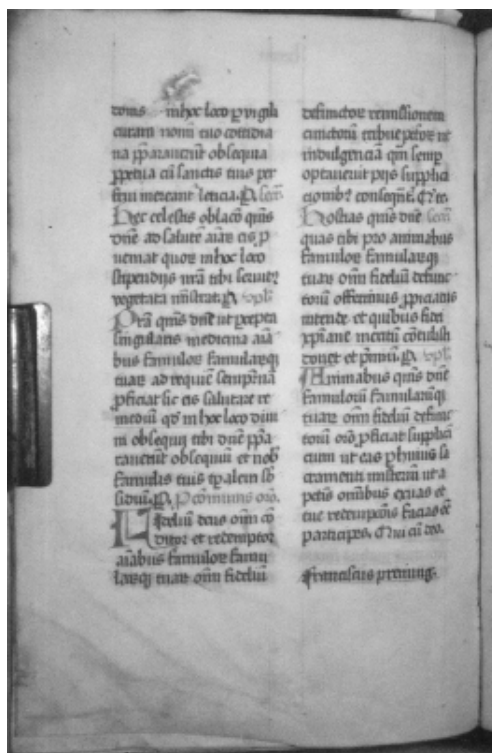
Kodeks je vezan v lesene platnice, prevlečene z rjavim usnjem. Kanadski opisovalec sklepa, da je to tipična nuermberška vezava. Platnice so okrepljene s kovinskimi vogalniki, sredi vsake platnice je štirioglata kovinska rozeta, na vogalnikih je napis »Maria, hilf uns«. Platnici zapirata dva kovinska zaklepa.

Slika 1: Zunanja podoba kodeksa

V rokopisu je na f. 88 zapisano, da je bil kupljen na god sv. Katarine (25. novembra) 1481 za cerkev sv. Danijela v Zalogu, ko je bil Aleš Dornik vikar v Slavini. Cena 5 zlatnikov in 7 soldov je bila plačana v navzočnosti »verodostojnih« oseb Primoža Stor in Mateja, Gašperjevega sina iz Zaloga. (V knjigi: J. Zabukovec, Slavina, Ljubljana 1910, je Zalog samo omenjen, ker je cerkvica sv. Danijela, tik ob avtomobilski cesti zdaj že dolgo v župniji Postojna. Tudi imena vikarja Aleša ni v Zabukovčevi knjigi.)

Ker je bil rokopis kupljen že leta 1481, je moral biti pisan vsaj sredi 15. stoletja. Pisec Franciscus Preming pa se je podpisal na f. 85vd.

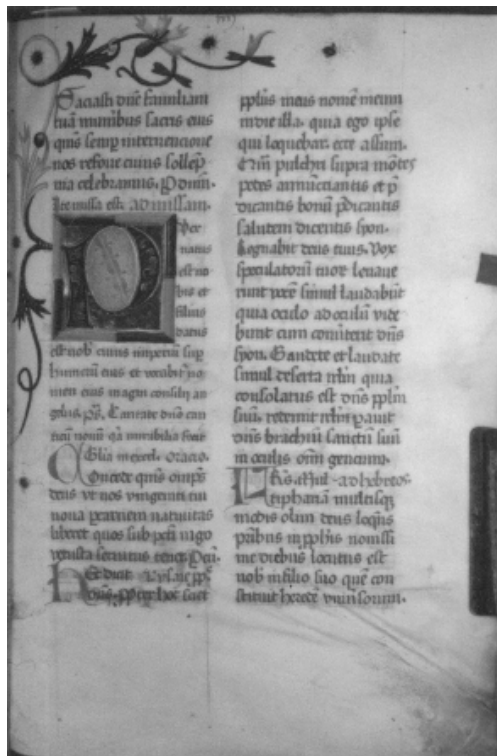

Slika 2: Zadnji numeriran folij, spodaj desno podpis pisca, f. 85v

Kaj je misal

Mašna knjiga - misal - je v 15. stoletju dobival enotno vsebino in obliko, najprej v rokopisni, nato tudi v tiskani izvedbi. Za vsak liturgično poudarjeni dan: nedeljo, praznik, god je v misalu zapisano besedilo, ki ga sestavljajo: vstopni spev (introitus), glavna prošnja (oratio), berilo (lectio), spev po berilu, ki je lahko stopniški spev (graduale), nadaljevalni spev (tractus), pesem slednica (sequentia), aleluja, nato evangelij, darovanjski spev (offertorium), prošnja nad darovi (secreti), obhajilni spev (communio) in prošnja po obhajilu (completa, v novejšem času postcommunio). Ta besedila so od dneva do dneva različna, zato so redno izpisana v celoti. Ker se nekatera od njih večkrat ponavljajo, je pisec (tiskar) v tem primeru zapisal samo začetne besede (v »boljših« knjigah pa je tudi nave-

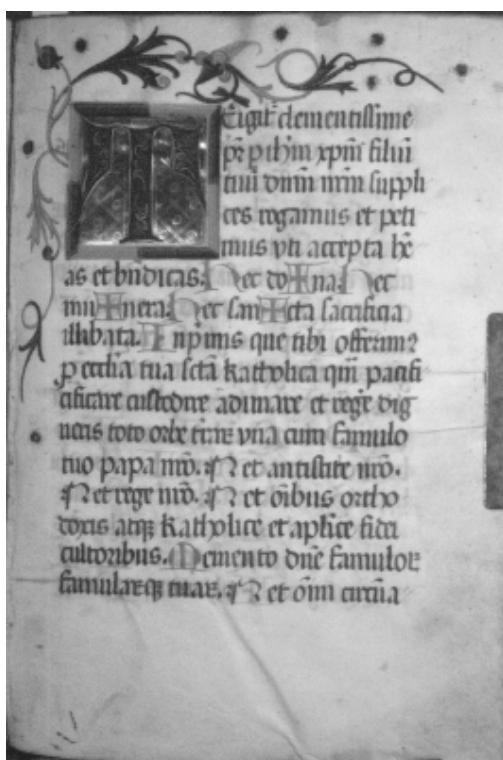
del, kje v knjigi je mogoče najti celotno besedilo). V srednjem veku so bili duhovniki tega vajeni, pergament je bil namreč preveč dragocen, da bi ga popisovali brez potrebe. V knjigah poznejših stoletij, ko niso več tako varčevali, so med različna besedila vstavljali naslove in večje presledke. Že v srednjeveških rokopisih pa so pisarji začetne črke pisali z rdečo barvo in tako pomagali mašniku hitreje najti pravilno besedilo. Precej časa pa so ohranjali navado, da so besede krajšali po ustaljenih pravilih, ki so jih vsi poznali.

Slika 3: Začetek božične dnevne maše, Puer natus est, f. 4r

Zaporedje besedil v misalih se je dosledno ravnalo po ustaljenem redu. Na začetku je bil koledar bogoslužnih opravil od januarja do decembra. Nato mašna besedila za advent, božič, predpost, post in veliko noč, nato še za naslednje praznike, ki se ravnajo po veliki noči in nimajo določenega datuma. V nadaljevanju je bila največkrat skupina molitev, ki so pri vsaki maši enake (pristopne, slava, vera, pri darovanju, hvalospevi za praznike in nato mašni kanon, ki je bil stoletja dolgo vedno isti (danes je to rimski kanon ali prva evharistična molitev), Ker se začenja z besedicama Te igitur, so vpeljali navado, da so veliko začetnico T izrisali kot Jezusov križ. Ker so to besedilo molili pri maši vsak dan, so včasih ta del rokopisa napisali na boljšem pergamentu. Celo v tiskanih knjigah so včasih ka-

non natisnili na pergament. Naslednje molitve so pisali spet z običajnimi manjšimi črkami: očenaš, molive pred obhajilom in sklepni blagoslov. Molitev, ki se molijo glasno, takrat v pisavi še niso razlikovali od tistih, ki so tiho izgovorjene, vsak je vedel to iz prakse. Prav tako je vsak mašnik vedel, kdaj je treba med stalna besedila vstaviti besedila, ki so vsak dan različna.

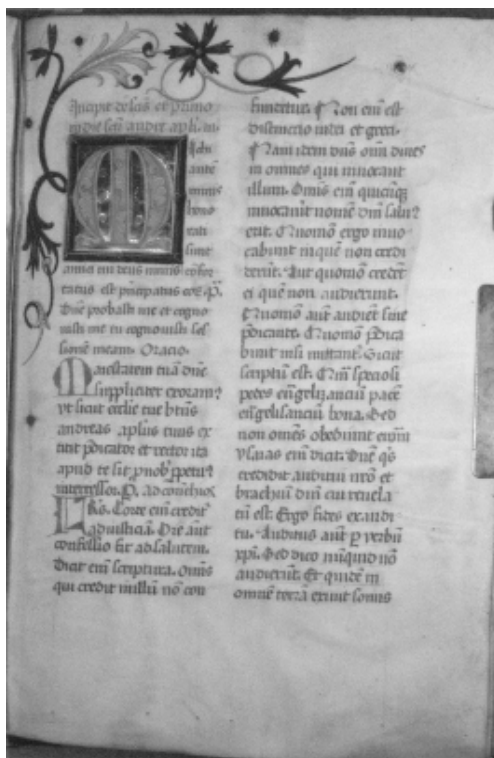

Slika 4: Začetek kanona, Te igitur, f. 25r

Doslej naštetih deli so sestavljali približno polovico kodeksa (knjige), kar je bilo dobro iz praktičnega ozira, ker je na ta način med branjem vedno istega kanona ostala mašna knjiga lepo odprta.

V drugi polovici knjige so bile najprej mašne molitve za tiste praznike in godove, ki so jih obhajali na določen datum. Prvi je bil navadno praznik sv. apostola Andreja (30. novembra), ko se je začel adventni čas. Dni dolgo niso označevali s številkami, ampak samo z imenom svetnika, stopnja slovesnosti posameznega praznovanja tudi ni bila zapisana pod imenom, ampak samo spredaj v koledarju. Ker se je to spreminjalo v različnih obdobjih in različnih škofijah ali redovnih družbah, so liturgični koledarji večkrat edina možnost za ugotavljanje kdaj in kje je nastal kak rokopis. Podobno velja tudi za poznejše tiskane knjige, če se je

izgubil naslovni list ali končni kolofon. To velja ne samo za srednji vek, ampak še danes, ker bogoslužje ni povsod enako.

Slika 5: Maša v čast sv. Andreju, iniciala M (Michi auteum) f. 40r

Za skupino svetniških godov je na vrsti skupina molitev za posamezne skupine svetnikov (commune sanctorum), v kateri so molitve za obletnico posvetitve cerkve, za godove apostolov, mučencev, spoznavalcev in devic. Pri nekaterih godovih je zato navedeno, katero besedilo izmed različnih skupnih je treba moliti.

V zadnji skupini so besedila za maše po želji (votivne), ki jih je smel mašnik moliti ob dnevih, za katere vsebina praznovanja ni bila določena v koledarju. Tu so molitve v čast posameznim skrivnostim Jezusovega življenja in trpljenja, Mariji v različnih dobah cerkvenega leta, za posamezne dneve v tednu in za različne priložnosti v življenju cerkvenega občestva in posameznih vernikov. To skupino navadno dopolnjuje še vrsta mašnih besedil za rajne. Ta pregled vsebine misala velja v glavnem tudi še zdaj. Zaradi moderne tehnike pa zdaj ni treba na koncu knjige dodajati besedil, ki bi morala biti spredaj, pa jih iz različnih vzrokov tam ni bilo, kakor je bilo to potrebno v našem rokopisu.

Pregled vsebine našega kodeksa

Ob pregledovanju rokopisa, ki so ga nekoč uporabljali duhovniki v cerkvi sv. Danijela, sem moral občudovati njihovo sposobnost branja latinskega tako zelo okrajšanega besedila. Seveda jim ni bilo treba brati glasno, ker je bila maša «tiha», navzoči verniki pa latinščine ne bi razumeli. Toda tudi tiho branje ni moglo iti kar gladko, saj so morali nekatera besedila poiskati drugod v knjigi, kje, pa ni bilo označeno. Še zdaj poznamo način, da je v liturgičnih knjigah zapisano črno, kar je treba brati, navodila pa rdeče (rubrike): tudi naš rokopis se v tem ravna po že tedaj ustaljenih pravilih. Pri prebiranju zapletenega besedila našega kodeksa sem si pomagal s primerjanjem istih besedil v treh nekoliko pozneje tiskanih misalih, ki so jih uporabljali v naših krajih: Oglejski misal iz leta 1509, Missale speciale, natisnjen leta 1504, pa tudi prvi potridentski Rimski misal, izdan leta 1570, ki je veljal skoraj do naših dni. Oba starejša misala imata podobno veliko okrajšav, kot naš rokopis, za besedila, ki jih je treba poiskati drugod v knjigi, pa navajata številko lista, na katerem je to natisnjeno, ne pa, ali je na sprednji (r) ali zadnji (v) strani, na desnem (d) ali levem (l) stolpcu.

Začetne črke poglavij (v misalu so to prazniki) so risarsko (slikarsko) poudarjene: prav zato so te knjige zanimive tudi za umetnostne zgodovinarje, ki se navadno v vsebino ne morejo poglobljati. V našem rokopisu je takih inicialk osem in sicer D (božič), dvakrat M (Andrej, apostoli), P (božič), R (velika noč), S (binkošti), dvakrat T (kanon, posvetitev oltarja); to zadnjo je prezrl opisovalec v Torontu, in je zapisal, da je inicialk samo sedem.

Posebnosti tega kodeksa

Primerjanje z omenjenimi misali je razodelo pomembno posebnost našega kodeksa. Rokopisni in tiskani misali tistega časa (seveda tudi sedanji) vsebujejo celotno mašno »gradivo« za dneve in praznike v letu. Naš rokopis pa je sicer urejen po že opisanem zaporedju: v prvem delu so prazniki od božiča do Rešnjega telesa, v drugem delu pa svetniški prazniki in godovi. Niso pa prepisana besedila za vse dneve, ki so v popolnih misalih. Vsiljuje se mi misel, da kupci tega misala za župnijo Slavina niso kupili misala, ki je bil slučajno na prodaj, ampak so dali prepisati tiste dele, ki bi jih utegnili uporabljati v cerkvi sv. Danijela. Tam verjetno ni bilo maš ob nedeljah (za nobeno nedeljo ni besedil v tem rokopisu), izmed godov ob delavnikih pa tudi nimajo besedil vsi, niti ne vsi tisti, ki so zapisani v koledarju. Potem, ko so tiskane liturgične knjige postale cenejše, ta način ni več prišel v poštev in so povsod kupovali popolne misale. Zanimivo pa je, da je sedanji računalniški način tiskanja spet omogočil tiskanje »izbora«, kot

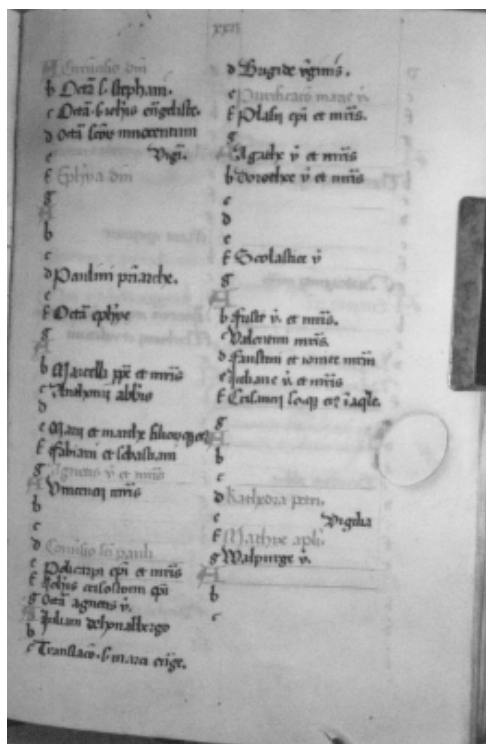
Slika 6: Detajl iniciale M f. 40r

pričujejo tudi najnovejši misali za maše ob papeževih obiskih, škofovskih posvečenjih in novih mašah.

Po kanadskem opisu kodeksa naj bi med f. 24 (konec koledarja) in f. 25 (začetek kanona, vendar prav ta dva lista nista izvirno numerirana), manjkalo deset listov. Kakšno besedilo bi utegnilo manjkati?

Koledar je navadno v rokopisih in tiskanih misalih na prvih listih, v našem pa je na treh listih šele po mašah za praznike od božiča do vnebohoda: listi so oštevilčeni tekoče od I do XXII, na katerem je začetek koledarja. Lista 23 in 24 s koledarjem nista numerirana, prav tako ne tistih šest, na katerih je napisan kanon. Na naslednjih so maše v čast svetnikom in ker prvi list zaradi slikane inicialke ni oštevilčen, ostaja vprašanje, zakaj ima naslednji list številko 41. Vsebina manjkajočih desetih listov ostaja uganka, pa naj manjkajo pred kanonom (kanadska razlaga) ali za njim.

V našem kodeksu je spredaj po mašah za praznike takoj besedilo maše ob posvetitvi cerkve, ki je drugod šele na začetku skupnih maš (commune). Za tem besedilom je prepisano besedilo Slave (Gloria) z dodanimi variantami za Marijine maše, nato vera (Credo) in besedila različnih hvalospjevov (Praefatio). Nato sta na vrsti koledar in kanon, kakor je bilo že omenjeno. Za svetniškimi mašami, ki imajo določen datum, so besedila za skupne maše njim v čast in sicer tako, da so drugo za drugim različna besedila za isti del mašnega obreda, najprej za aposto-

Slika 7: Začetek koledarja, januar in februar, f. 22r

le, nato za mučence, spoznavalce in device. Takoj za to skupino so mašne molitve v čast sv. križu (ob petkih), Mariji v čast (ob sobotah in to v različnih dobah cerkvenega leta), Naslednja skupina so samo mašne prošnje (brez spevov in beril) in sicer po tri različne za vsak namen: za mir, zdravje, bolnike, lepo vreme, dež, odpušcanje grehov, v čast vsem svetim. Zadnje v tej skupini so »splošne« prošnje. Na listu 81 se začno besedila (ne samo prošnje) za rajne. Za posamezne osebe so na voljo po tri različne prošnje. Na listu 85 je še zadnji vpis s podpisom pisarja Preninga. Pozneje so v drugačni pisavi napisali še mašo v čast sv. Janezu in Pavlu (26. junij) in sv. Danijelu (21. julij), ko so ugotovili, da ju v misalu ni. Glavni pisec je na listu 87 napisal še besedila iz obrednika za blagoslov vode, ki ga v takratnih misalih ni (primerjal sem ga lahko z besedilom v oglejskem obredniku iz istega časa (Benetke 1495). Za vsemi poznejšimi vpisi je na listu 88 že omenjeni zapis o nakupu misala leta 1481.

Liturgični koledar v tem misalu

Prazniki in godovi, ki so v našem misalu vpisani v koledarju, nimajo vsi ustreznega besedila za speve, prošnje in berila. V kakem poznejšem bolj natančnem opisu vsebine rokopisa bodo lahko prikazane tudi primerjave z drugimi misali tistega časa. Za zdaj samo glavni podatki:

- Januarja je vpisanih 20 praznikov in godov, kar je manj kot v drugih misalih. Besedila pa so samo za Gospodovo razglasenje (6. januar).
- Februarja je vpisanih 14, besedila so samo za svečnico (2. februar) in apostola Matija.
- Marca je vpisanih 8, besedila so samo za Oznanjenje (25. marec).
- Aprila je vpisanih 7, besedila pa samo za sv. Jurija.
- Maja je vpisanih 12, besedila so samo za apostola Filipa in Jakoba. Za ta mesec je najbolj značilno to, da ne v koledarju ne v besedilih ni sv. Kancija s tovariši, oglejskimi mučenci, brez katerih si ni mogoče predstavljati misala za cerkev (še tako majhno) v oglejskem patriarhatu.
- Junija je vseh vpisanih 16, besedila so samo za Janeza Krstnika ter Petra in Pavla. Pozneje so dopisali še besedila za Janeza in Pavla.
- Julija je v koledarju 14 praznovanj, šest izmed njih ima tudi besedila: Obiskovanje Marije, Urh, Mohor in Fortunat, Marjeta, Marija Magdalena in sv. Jakob. Pozneje so dodali še Danijela.
- Avgusta je vpisanih 17 praznovanj, besedila so za Lovrenca, Marijino vnebovzetje in apostola Jerneja.
- Septembra je vpisanih 10, besedila pa so samo za Marijino rojstvo, Mateja in Mihaela.
- Oktobra je vpisanih 14, samo apostola Simon in Juda pa imata tudi besedila.
- Novembra je vpisanih 15 praznovanj, besedila so za štiri: Vsi sveti, Martin, Katarina in Andrej.
- Decembra je v koledarju 12 praznovanj, besedila pa za Brezmadežno, apostola Tomaža, tri maše za Božič, diakona Štefana, apostola Janeza evangelista in Nedolžne otroke. Zaradi teh praznovanj je prav decembra največ izpisanih besedil, pa tudi dve lepi inicialki krasita božično polnočno in dnevno mašo.

Sekvence (pesmi slednice)

V vseh srednjeveški rokopisnih in tiskanih misalih je v mašnih besedilih tudi veliko sekvec. V našem kodeksu jih je 32 izpisanih, nekatere pa so »uporabljene« večkrat, kar je v mašnem besedilu označeno samo s kratko navedbo, kar

pa so takratni mašniki, kot vse kaže, znali poiskati, Natančnejša primerjava našega kodeksa z drugimi besedili bo šele omogočila ugotoviti, katere izmed teh sekvenc so morda zapisane samo tukaj (začasno bi upal reči, da so vsaj tri manj ali celo sploh neznane).

Za sklep

Toliko naj zadošča za prvo informacijo o vsebini tega zanimivega rokopisnega misala, če bo čas in priložnost, pa kdaj kaj več. Primerjanje s tremi na začetku omenjenimi misali je že pokazalo marsikaj, ker za zdaj ostaja v samo zapisani obliki na listih papirja.

Dr. Marijan Smolik, redni profesor na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani v pokoju, je strokovni svetovalec knjižnice Teološke fakultete v Ljubljani.
Naslov: Bogoslovno semenišče, Dolničarjeva 4, 1000 Ljubljana